

ŹRÓDŁA DO ODBUDOWY PAŃSTWA POLSKIEGO W ARCHIWACH POLONIJNYCH W USA

Anna Krochmal

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa
The Head Office of State Archives, Warsaw
e-mail: akrochmal@archiwa.gov.pl

Streszczenie. Artykuł ukazuje rolę instytucji polskich i polonijnych działających w Stanach Zjednoczonych oraz gromadzonych w nich zbiorów archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych w badaniach dotyczących pierwszych lat niepodległego państwa polskiego. Najważniejsze z nich, powstałe na terenie USA w wiekach XIX-XX w kręgu emigracji polskiej to Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (z siedzibą w Nowym Jorku), Polski Instytut Naukowy w Ameryce (z siedzibą w Nowym Jorku), Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce (z siedzibą w Nowym Jorku), Muzeum Polskie w Ameryce (z siedzibą w Chicago), Archiwum Polonii przy Polskiej Misji Katolickiej w Orchard Lake k. Detroit oraz Polskie Centrum Muzyki w Los Angeles. Kluczową instytucją w badaniach nad odbudową państwa polskiego w latach 1918-1923 jest Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce, założony 4 lipca 1943 r. jako kontynuator Instytutu Badań Najnowszej Historii Polski działającego w Warszawie w latach 1923-1939. Placówka ta przechowuje tzw. archiwum belwederskie, uratowane w 1939 r. z Warszawy i wywiezione z Europy do Nowego Jorku. Składają się na nie akta Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza z lat 1918-1922, obrazujące walkę o granice odrodzonego państwa polskiego, dokumenty Ukraińskiej Misji Wojskowej, stanowiące świadectwo współpracy polsko-ukraińskiej w obliczu zagrożenia ze strony bolszewickiej Rosji, akta trzech powstań śląskich oraz archiwa znanych piłsudczyków, gen. Juliana Stachewicza czy marszałka Rydza-Śmigłego. Szereg uzupełniających źródeł z lat 1918-1923 gromadzą pozostałe instytucje polonijne, w tym bezcenne i mało znane badaczom dokumenty do działań wybitnego kompozytora, dyplomaty i polityka Ignacego Jana Paderewskiego, jak też unikalne materiały dotyczące polskich ochotników ze Stanów Zjednoczonych, walczących w szeregach tzw. Błękitnej Armii gen. Józefa Hallera.

Słowa kluczowe: Archiwum Belwederskie; Józef Piłsudski; Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce; Rok 1918; Ignacy Jan Paderewski; Błękitna Armia; Józef Haller; Ukraińska Misja Wojskowa.

Przypadająca w bieżącym roku setna rocznica odzyskania niepodległości skłania do podsumowania dotychczasowego bogatego dorobku historiografii polskiej w wymienionym zakresie, jak też podjęcia na nowo i na podstawie nieznanych jeszcze źródeł niektórych tematów badawczych. Inspiracją do nowego spojrzenia na zagadnienie kształtowania się odrodzonego państwa polskiego mogą być niewykorzystywane

szerzej zasoby archiwów polonijnych, przechowywane poza granicami kraju, a stanowiące ważne uzupełnienie źródeł archiwalnych zgromadzonych w Polsce. Zachętą do tego typu działań badawczych może być znaczący postęp w stanie rozpoznania i opracowania, jak też udostępnienia dla środowisk naukowych w kraju polskich zbiorów przechowywanych poza jego granicami, dokonany w ostatnich latach głównie dzięki działaniom archiwistów z polskich archiwów państwowych¹. Szczególne miejsce ze względu na liczebność Polonii², a także rangę i zakres działalności instytucji zabezpieczających polskie dziedzictwo archiwalne zajmują Stany Zjednoczone. Kraj ten odegrał też istotną rolę w odbudowie państwa polskiego w latach I wojny światowej i po 1918 r., głównie dzięki zaangażowaniu w ten proces prezydenta Stanów Zjednoczonych Thomasa Woodrowa Wilsona, który otwarcie domagał się utworzenia niepodległego państwa polskiego³.

Do najbardziej liczących się obecnie instytucji polskich, powstałych w Stanach Zjednoczonych w wiekach XIX-XX, gromadzących ważne dla historii Polski materiały archiwalne, należą: Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (z siedzibą w Nowym Jorku), Polski Instytut Naukowy w Ameryce (z siedzibą w Nowym Jorku), Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce (z siedzibą w Nowym Jorku), Muzeum Polskie w Ameryce (z siedzibą w Chicago), Centralne Archiwum Polonii przy Polskiej Misji Katolickiej w Orchard Lake (w stanie Michigan, niedaleko Detroit)⁴, Polskie Centrum Muzyki w Los Angeles.

¹ Działania te prowadzone są przede wszystkim w ramach wieloletniego programu zabezpieczenia polskiego dziedzictwa archiwalnego poza granicami Polski, prowadzonego od kilkunastu lat przez Naczelną Dyrekcję Archiwów Państwowych i pracowników archiwów państwowych przy finansowym wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Archiwalnego.

² Według danych Ministerstwa Spraw Zagranicznych, na ogólną liczbę około 20 mln polskich emigrantów na pierwszym miejscu znajduje się nadal Polonia amerykańska, licząca około 10 mln osób (około 50% wszystkich emigrantów na świecie).

³ Postulat konieczności odbudowy Polski jako zjednoczonego, niepodległego państwa padł w przemówieniu Wilsona do Senatu USA w dniu 22 stycznia 1917 r. i powtórzony został w tzw. czternastu punktach programu pokojowego, który przedstawił prezydent Wilson 8 stycznia 1918 r. w orędziu do Kongresu USA. Obie wypowiedzi zostały zacytowane w „Nocie Wilsona”, dokumencie, który znajdował się w rękach Ignacego Paderewskiego, zaś w maju 2015 r. został przekazany przez nowojorską Fundację Rodziny Blochów do zasobu Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Por. przypis 44.

⁴ Ogólne dane na temat historii i zbiorów wymienionych instytucji zob. A. KROCHMAL, *Polskie instytucje zagranicą. Przewodnik po zbiorach archiwalnych*, Warszawa 2004. Ponadto trzy z nich posiadają wydane drukiem szczegółowe przewodniki po swoich zasobach archiwalnych. Zob. *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*, oprac. J. Cisek, Warszawa 1997; *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce*, oprac. P. Pietrzyk, Warszawa 2011; *Polski Instytut Naukowy w Ameryce. Przewodnik po zbiorach archiwalnych*, oprac. S. Flis, Warszawa 2004; *Informator o zasobie archiwalnym Muzeum Polskiego w Ameryce*, oprac. E. Targońska, Warszawa 2016. Ponadto spisy zespołów archiwalnych i kolekcji przechowywanych w poszczególnych instytucjach dostępne są w serwisie internetowym polskich archiwów państwo-

Celem artykułu jest przybliżenie roli instytucji polskich i polonijnych działających w USA w zakresie gromadzenia zbiorów archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych dotyczących pierwszych lat niepodległego państwa polskiego, jak też ukazanie potencjału badawczego zgromadzonych źródeł historycznych w odniesieniu do badanego zagadnienia. Zasoby archiwalne tych placówek stanowią główną podstawę źródłową niniejszego artykułu. Ze względu na ograniczoną objętość niniejszego opracowania pominięto zbiory mniejszych ośrodków polskich z terenu USA. Na odrębne opracowanie zasługują ponadto archiwa instytucji polonijnych, działające w innych państwach, a przechowujące równie cenne archiwalia⁵.

Zakres chronologiczny podjętych badań obejmuje lata 1918-1923, tj. okres odbudowy, a następnie kilkuletnich działań dyplomatycznych, gospodarczych, kulturalnych oraz militarnych o ostateczne ukształtowanie organizacyjne i terytorialne odrodzonego państwa polskiego. W latach 1918-1921 Polska toczyła szereg batalii wojskowych na wszystkich swoich granicach, wliczając w nie wojnę polsko-ukraińską na terenie byłej Galicji w latach 1918-1919, walki w Wielkopolsce od grudnia 1918 r., serię trzech powstań o przynależność Śląska do Polski (1919, 1920 i 1921), wojnę o wschodnią granicę z Litwą (od lipca 1919 r.), walki o Cieszyn zajęty przez Czechów w styczniu 1919 r., wojnę polsko-sowiecką 1920 r.⁶ Długotrwały proces walk o granice zakończyła ostatecznie decyzja Rady Ambasadorów z 1923 r. o przyznaniu Polsce terytorium tzw. Galicji Wschodniej, dlatego też datę tę przyjęto jako cezurę końcową na potrzeby niniejszego artykułu.

Odbudowa państwa polskiego, rozpoczęta w 1918 r. i prowadzona przez kolejne lata, stworzyła warunki do powstania nowych instytucji pamięci, w tym Archiwum Wojskowego w Warszawie, które zaczęło gromadzić archiwalia tzw. pookupacyjne (niemieckie i austro-węgierskie), a następnie materiały z okresu świeżo odzyskanej niepodległości. Instytucja ta powołana na mocy dekretu Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. o *organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami* przekształciła się w 1930 r. w Archiwum Akt Nowych, które przejęło też wówczas całość zasobu poprzednika⁷. Do Archiwum Akt Nowych napływały akta urzędów

wych: <http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/sezam.php> oraz na stronach internetowych poszczególnych instytucji.

⁵ Na odrębne opracowanie zasługują przede wszystkim materiały archiwalne przechowywane przez instytucje polskie i polonijne z terenu Europy, w tym organizacje działające na terenie Francji i Wielkiej Brytanii.

⁶ Kwestia walk o granice niepodległego państwa polskiego ma ogromną literaturę przedmiotu. W najnowszych publikacjach wydanych w bieżącym roku zagadnieniem tym na nowo zajęli się m.in.: P. SKIBIŃSKI, *Polska 1918*, Warszawa 2018; M. REZLER, *Polska niepodległość 1918*, Poznań 2018.

⁷ E. KOŁODZIEJ, *Zarys dziejów Archiwum Akt Nowych w latach 1919-2008*, Warszawa 2008, s. 19. Oryginał dekretu zob. Archiwum Akt Nowych [AAN], Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa,

centralnych i instytucji z okresu II Rzeczypospolitej, w tym jedne z najważniejszych materiałów do badania pierwszych lat funkcjonowania odrodzonego państwa polskiego, wytworzone przez Kancelarię Cywilną Naczelnika Państwa⁸.

Działalność archiwów w II RP, a przede wszystkim ich zbiory zostały jednak szybko zagrożone, podobnie jak był młodego państwa polskiego w wyniku wybuchu kolejnej wojny światowej. Już w początkowej fazie okupacji niemieckiej w 1939 r. archiwa i biblioteki polskie poniosły poważne straty. Kolejne lata wojny spowodowały katastrofalne zniszczenia. Z tego powodu uratowane w latach 1939-1945 zasoby archiwalne, obecnie przechowywane poza Polską, stanowią niezwykle ważne uzupełnienie archiwów krajowych⁹. Wyjątkową rolę na rzecz zachowania polskiego dziedzictwa archiwalnego odegrały na przestrzeni ostatnich dwóch stuleci organizacje polskie w Ameryce Północnej. Po 1939 r. w Stanach Zjednoczonych znalazły się nie tylko bezcenne polskie archiwalia, lecz także grono emigrantów, wybitnych polityków, naukowców i działaczy społecznych z okresu II Rzeczypospolitej. Posiadali oni odpowiednie predyspozycje i kwalifikacje do podjęcia prób odtworzenia polskiego zaplecza naukowego na emigracji. Podjęte przez nich działania wsparły działalność dotychczasowych struktur polonijnych, budowanych przez emigrantów z ziem

sygn. 36, s. 309-317. Treść dekretu z 7 II 1919 r. została opublikowana przez: S. SIERPOWSKI, D. MATELSKI, *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, Poznań 1988, s. 31-40.

⁸ Została ona powołana dekretem Naczelnika Państwa w dniu 11 grudnia 1918 r. jako instytucja administracyjna, obsługująca korespondencję najwyższych organów urzędowych w państwie, mająca na celu przedstawianie Naczelnikowi Państwa aktów ustawodawczych i rządowych. W jej skład wchodziły również archiwum i biblioteka. Kancelaria istniała do grudnia 1922 r., wówczas jej obowiązki zostały przekazane Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP.

⁹ Spośród sześciu centralnych archiwów warszawskich, w których przed 1939 r. przechowywano ponad 50 km akt, ocalało po wojnie niecałe 10% ich zbiorów. W przypadku trzech z wymienionych archiwów (Archiwum Skarbowe, Archiwum Miejskie, Archiwum Oświecenia Publicznego), straty wyniosły praktycznie 100% posiadanego przed wojną zasobu archiwalnego. Archiwum Akt Nowych, gromadzące niemal wyłącznie akta z okresu II Rzeczypospolitej, utraciło 97% swoich zbiorów. Dane na podstawie: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, red. A. Stebelski, t. I-III, Warszawa 1955-1957. Pomimo ogromu strat zasób Archiwum Akt Nowych pozostaje podstawowym zbiorem źródeł, bez którego nie można prowadzić badań nad pierwszym okresem niepodległego państwa polskiego, jak i nad całym dziejami II Rzeczypospolitej. W ostatnich latach z zasobu AAN wydano do okresu 1918-1923 kilka publikacji i przewodników archiwalnych, które ułatwiają poruszanie się po zgromadzonych w tej instytucji źródłach. Zob. *O Niepodległą i Granice. Raporty i informacje Biura Propagandy Zagranicznej Prezydium Rady Ministrów 1920-1921*, opr. i wybór M. Jabłonowski, W. Janowski, A. Kosecki, Warszawa-Pułtusk 2002; *O Niepodległą i Granice. Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921-1926*, opr. i wybór M. Jabłonowski, W. Janowski, Warszawa-Pułtusk 2004; *Inwentarz akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat [1915-1917] 1918-1939*, opr. E. Kołodziej, Warszawa 2000; A. DĄBROWSKI, *Kancelaria Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie w latach 1918-1939*, Warszawa 2015.

polских masowo napływających na kontynent amerykański od końca XIX wieku¹⁰. Dzięki wymienionym czynnikom w latach II wojny światowej powołano do życia polskie instytucje, które stanowią centra intelektualne amerykańskiej Polonii do dnia dzisiejszego. Taką funkcję odgrywają: Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce założony w 1943 r. oraz Polski Instytut Naukowy w Ameryce powołany w 1942 r. Wspomniane placówki wsparły równocześnie działania polskich organizacji emigracyjnych istniejących przed 1939 r., takich jak Archiwum Polonii w Orchard Lake, zbudowane na bazie polskiego Seminarium Duchownego w Detroit, działającego od końca XIX wieku, Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce, powstałe w 1921 r. jako organizacja samopomocowa dla weteranów I wojny światowej, czy też Muzeum Polskie w Chicago, założone w latach trzydziestych XX wieku przez wybitnego działacza tamtejszej Polonii, Mieczysława Haimana.

Instytucje polskie znajdujące się obecnie na terenie Stanów Zjednoczonych przechowują materiały archiwalne do takich zagadnień, jak: sprawa polska na arenie międzynarodowej, stosunek USA i innych państw do kwestii niepodległości państwa polskiego, wojna polsko-ukraińska w latach 1918-1919 i konflikt o Galicję Wschodnią, wojna polsko-sowiecka 1920 r., powstania śląskie i ich rola w trwałym przyłączeniu Śląska do państwa polskiego. Wiele bezcennych źródeł z zasobów instytucji emigracyjnych dotyczy działalności wybitnych postaci i mężów stanu tego okresu, tj. Józefa Piłsudskiego, Romana Dmowskiego, Ignacego Jana Paderewskiego. Ten ostatni szczególnie mocno związał się ze środowiskami polskimi na terenie Stanów Zjednoczonych, wśród których prowadził ożywioną działalność od końca XIX wieku oraz spędził ostatnie lata swojego życia (1940-1941). Z tego okresu pozostała po nim rozproszona w kilku instytucjach polskich w USA spuścizna dokumentacyjna, obrazująca zarówno działalność artystyczną, jak i aktywność w sferze politycznej.

Obok archiwaliów uratowanych z kraju, istotną część zbiorów archiwów polonijnych stanowią materiały wytworzone przez polskie organizacje i wybitne postaci działające na terenie Stanów Zjednoczonych. Źródła te ukazują nie tylko działania amerykańskiej Polonii na rzecz odzyskania niepodległości, lecz także stanowią

¹⁰ Próbę kompleksowego ukazania dziejów Polonii amerykańskiej podjęto m.in. w publikacjach: A. BROŻEK, *Polonia amerykańska 1854-1939*, Warszawa 1977; *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984; *Polska diaspora*, red. A. Walaszek, Kraków 2001. Ponadto powstało szereg monografii i artykułów naukowych dotyczących różnych zagadnień z dziejów Polonii w Stanach Zjednoczonych. Do okresu 1918-1939 na uwagę zasługują opracowania: W. JĘDRZEJEWICZ, *Polonia amerykańska w polityce polskiej. Historia Komitetu Narodowego Amerykanów polskiego pochodzenia*, New York 1954; T. RADZIK, *Polonia amerykańska wobec Polski 1918-1939*, Lublin 1990; D. PŁYGAWKO, *Polonia Devastata. Polonia i Amerykanie z pomocą dla Polski (1914-1918)*, Poznań 2003.

odzwierciedlenie nastrojów i postaw szeroko rozumianej opinii publicznej w krajach Ameryki Północnej wobec problemu polskiego.

Kluczową instytucją wśród Polonii amerykańskiej, posiadającą bezcenne źródła do prowadzenia badań nad odbudową państwa polskiego w latach 1918-1923, jest Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (dalej: IJP). Jego zbiory ukształtowały się w znacznej mierze na bazie materiałów archiwalnych uratowanych w 1939 r. z okupowanej Polski. Działająca w Stanach Zjednoczonych od ponad 70 lat instytucja jest kontynuatorką Instytutu Badań Najnowszej Historii Polski, powstałego w 1923 r. w Warszawie w kręgu współpracowników Józefa Piłsudskiego oraz przy jego aktywnym wsparciu. Do założycieli tej placówki należeli: Walery Sławek, Aleksander Dębski, Aleksander Prystor, Waław Sieroszewski, Adam Skwarczyński, Michał Sokolnicki, Artur Śliwiński, Kazimierz Świtalski i Leon Wasilewski¹¹.

Głównym celem Instytutu było gromadzenie materiałów źródłowych do historii Polski, począwszy od powstania styczniowego aż do odzyskania niepodległości i walki o granice w latach 1918-1923, następnie prowadzenie badań nad zebranymi materiałami i publikowanie ich wyników oraz współpraca z instytucjami państwowymi i społecznymi w kraju i za granicą. W 1924 r. na jego czele stanął Leon Wasilewski¹², który za priorytetową formę działalności uznał stworzenie archiwum, które miało gromadzić wszystkie materiały źródłowe dotyczące okresu walk o niepodległość. W latach 1926-1936 nastąpił rozkwit działalności Instytutu dzięki umowie z Wojskowym Biurem Historycznym, które przejęło w depozyt zgromadzone materiały archiwalne i wsparło prace nad ich uporządkowaniem. Doprowadziło to do ożywienia działalności naukowej i wydawniczej Instytutu, który po śmierci Marszałka przyjął nową nazwę: Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski. Celem Instytutu według nowego statutu z 1936 r., było prowadzenie naukowych badań historycznych, związanych z działalnością Józefa Piłsudskiego oraz jego epoką. Od 1929 r. zaczęto wydawać czasopismo „Niepodległość”, na łamach którego publikowano najnowsze wyniki prac poświęconych okresowi odbudowy państwa polskiego¹³. W ostatnim dziesięcioleciu działalności

¹¹ Szerzej na ten temat: T. PELCZARSKI, *Instytut Badania Najnowszej Historii Polski. Zarys działalności (1923-1936)*, „Niepodległość”, 20(1939).

¹² Leon WASILEWSKI (1870-1936), działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, bliski współpracownik J. Piłsudskiego, uczestnik konferencji pokojowej w Paryżu po I wojnie światowej oraz negocjacji pokojowych w Rydze, kończących wojnę z Rosją sowiecką. W II Rzeczypospolitej poświęcił się głównie pracy naukowej, autor publikacji: *Litwa i Białoruś* (1912), *Kresy Wschodnie – Litwa i Białoruś. Podlasie i Chełmszczyzna. Galicja Wschodnia. Ukraina* (1917), *Finlandja* (1925), *Zarys dziejów PPS* (1925), *Bolesław Limanowski*, Warszawa 1934, *Józef Piłsudski, jakim go znałem*, Warszawa 1935.

¹³ Czasopismo przestało się ukazywać w latach II wojny światowej. Jego wydawanie na emigracji w Londynie wznowiono w 1948 r. Stało się ono wówczas oficjalnym organem prasowym Instytutów Piłsudskiego w Nowym Jorku i w Londynie. Od numeru 26 (1993) czasopismo jest wydawane w Polsce.

Instytutu w Warszawie, tj. w latach 1929-1939 znacząco powiększyły się zbiory archiwalne, głównie dzięki darom składanym przez działaczy niepodległościowych. W tym okresie przejęto do archiwum dokumenty zebrane przez Hipolita Śliwińskiego, Teodora Furgalskiego, Bogusława Miedzińskiego, Walerego Sławka, Romana Góreckiego i Wacława Jędrzejewicza. Gromadzono druki, odezwy, plakaty, czasopisma, fotografie, rozpoczęto zbieranie relacji i wywiadów od żyjących uczestników ruchu legionowego. Według stanu z 1927 r., Instytut posiadał archiwum przechowywane w Belwederze, dotyczące okresu od 1910 do 1918 r., zbiory pułkownika Walerego Sławka, Leona Wasilewskiego, Michała Sokolnickiego, Franciszka Studzińskiego i archiwum Polskiej Organizacji Wojskowej. Po wybuchu wojny we wrześniu 1939 r., pod kierownictwem szefa Archiwum Wojskowego, Bolesława Waligóry, ewakuowano archiwum przez Ukrainę do Rumunii. Na jej terytorium dokumenty zostały rozdzielone, część z nich trafiła przez Paryż do Londynu¹⁴, część przez Bliski Wschód i Lizbonę do Ambasady RP w Waszyngtonie. Przewiezione do USA w 1941 r. dokumenty archiwum belwederskiego pozostały w siedzibie Ambasady Polskiej nierozpakowane przez kolejne dwa lata. 1 lipca 1943 r. specjalna komisja pod przewodnictwem ambasadora Jana Ciechanowskiego dokonała otwarcia skrzyń, a następnie przekazania akt do powołanej w Nowym Jorku nowej placówki naukowo-badawczej. 4 lipca 1943 r. trzech bliscy współpracownicy Marszałka Piłsudskiego, wraz z przedstawicielami Polonii amerykańskiej, założyli w Nowym Jorku Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski. Uratowane z Warszawy materiały stały się zaczątkiem archiwum Instytutu, który zaczął pozyskiwać kolejne zespoły archiwalne pochodzące od polskich działaczy politycznych i żołnierzy, instytucji i osób z grona Polonii¹⁵. Szczególną rolę w powstaniu placówki odegrał Wacław Jędrzejewicz, legionista, dyplomata, minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego w latach 1934-1935. Po powołaniu Instytutu Jędrzejewicz został jego pierwszym dyrektorem (do 1948 r.), zaś w latach późniejszych aż do końca życia w 1993 r. pełnił różne funkcje w Zarządzie Instytutu¹⁶.

¹⁴ Przewiezione do Wielkiej Brytanii materiały trafiły ostatecznie do zasobu Instytutu Józefa Piłsudskiego Poświęconego Badaniu Najnowszej Historii Polski w Londynie, założonego w marcu 1947 r. przez współpracowników marszałka, którzy znaleźli się na emigracji.

¹⁵ W roku 1999 powołano do życia Towarzystwo Przyjaciół Instytutów Józefa Piłsudskiego Zagranicą. Zadaniem tej organizacji była działalność na rzecz obu instytutów i propagowanie wiedzy historycznej. W grudniu 2015 r. Towarzystwo przekształciło się w Instytut Józefa Piłsudskiego w Warszawie Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski.

¹⁶ Szerzej na temat działalności Jędrzejewicza zob. R. STOBIECKI, *Wacław Jędrzejewicz (1893-1993). Historik epoki Józefa Piłsudskiego*, w: *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014, s. 127-160.

Podstawowa grupa akt przechowywana obecnie w Instytucie, a mająca fundamentalne znaczenie do podjętego tematu, to materiały tworzące dawne archiwum belwederskie, stanowiące około 20% całości obecnych zbiorów¹⁷. Składają się na nie następujące archiwalia uratowane z Warszawy:

- Materiały dotyczące odzyskania niepodległości w 1918 r. i walki o granice państwa polskiego (zesp. 2, *Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza 1918-1922*, zesp. 3, *Akta Szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego Generała Tadeusza Rozwadowskiego 1920-1921*);
- Akta do wojny polsko-ukraińskiej (zesp. 7, *Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce 1919-1932*);
- Akta trzech powstań śląskich (zesp. 8, *Powstania Śląskie 1919-1922*);
- Spuścizny działaczy obozu piłsudczykowski (zesp. 94, *Archiwum Generała Juliana Stachiewicza 1929-34*, zesp. 98, *Archiwum Marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza 1920-1941*);
- Sprawy sądowe i honorowe generałów i wyższych dowódców z lat 1915-1936 (zesp. 5 pod taką samą nazwą);
- Akta dotyczące Litwy Środkowej, zebrane przez Aleksandra Prystora, organizatora Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej, politycznego doradcę gen. Lucjana Żeligowskiego (zesp. 30, *Litwa Środkowa 1920-1922*);
- Akta Archiwum Wojskowego i Wojskowego Biura Historycznego (zesp. 119, *Archiwum Wojskowe 1918-1943*, zesp. 6, *Wojskowe Biuro Historyczne 1921-1939*).

Uzupełnieniem wymienionych powyżej materiałów archiwalnych są dokumenty z utworzonych sztucznie zespołów archiwalnych w trakcie porządkowania akt przez archiwistów w okresie powojennym. Do tej grupy akt należą: zespół nr 1 pod nazwą: *Archiwum Józefa Piłsudskiego*, zespół nr 25 – *Wojny polskie 1914-1984* (w tym materiały dotyczące Legionów Polskich i wojny polsko-bolszewickiej z 1920 r.), zespół nr 28 – *Legiony Polskie, Polska Organizacja Wojskowa, Komitet Narodowy, Związek Strzelecki 1896-1977*, oraz zespół nr 79 – *Kolekcja dotycząca Ignacego Jana Paderewskiego*. Ponadto w skład dawnego archiwum belwederskiego wchodzi akta Komisji Likwidacyjnej Generała Lucjana Żeligowskiego (zesp. 4), powołanej rozkazem Ministra Spraw Wojskowych z 16 maja 1926 r. w celu wyjaśnienia okoliczności i przebiegu wypadków majowych. Materiały te nie mają jednak znaczenia dla tematu podjętego w niniejszym artykule.

Największą wartość badawczą dla zagadnień związanych z pierwszymi miesiącami funkcjonowania odrodzonego państwa mają dokumenty z kancelarii cywilnej Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza, Józefa Piłsudskiego, przechowywane

¹⁷ I. DRĄG-KORGA, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce. W 70. rocznicę powstania*, „Przegląd Polsko-Polonijny”, 2013, nr 5-6, s. 301.

w zespole: *Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza*. Zachowały się w nim materiały obrazujące reakcje i zachowania polskiego społeczeństwa w różnych regionach Polski w pierwszych dniach po przejęciu władzy przez Piłsudskiego. Dotyczą one m.in. sytuacji w Łodzi¹⁸ i Przemyślu¹⁹. W Łodzi byli legioniści, dowórczy i członkowie innych formacji wojskowych przystąpili do rozbrajania wycofujących się oddziałów niemieckich, z kolei we wschodnich rejonach kraju do głosu dochodziły spory na tle religijno-narodowościowym. Znalazły one odzwierciedlenie m.in. w zachowanej w archiwum Instytutu korespondencji między działaczami politycznymi tego okresu. Przykładem w tej mierze może być list Hermana Liebermana do Jędrzeja Moraczewskiego z 20 listopada 1918 r., dotyczący toczącego się konfliktu zbrojnego polsko-ukraińskiego oraz trudnej sytuacji narodowościowej w Przemyślu i całym regionie²⁰.

Niektóre dokumenty dotyczą reakcji społeczności międzynarodowej na powstawanie niepodległego państwa polskiego oraz zawierają plany dotyczące polskiej polityki zagranicznej. Interesującym źródłem do badań są szczegółowe raporty o sytuacji wojskowej oraz politycznej w Rosji z listopada 1918 r.²¹

Z kolei historyczny moment przybycia uwolnionego z Magdeburga Józefa Piłsudskiego do Warszawy w dniu 11 listopada oraz szereg innych materiałów z pierwszych miesięcy odzyskania niepodległości odnotowano w dokumentach zespołu *Archiwum Józefa Piłsudskiego*²². Interesującym przyczynkiem do trudności, z jakimi zmagano się odrodzone państwo polskie, jest list Józefa Piłsudskiego do Kazimierza Dłuskiego, przewodniczącego Misji Polskiej w Paryżu, pisany w Belwederze 17 stycznia 1919 r. Naczelnik państwa już wówczas zdawał sobie sprawę ze zbliżającej się wojny z bolszewicką Rosją, a jednocześnie konieczności stabilizacji struktur państwowych poprzez powołanie rządu zapewniającego poparcie ze strony najważniejszych sił politycznych. Tłumacząc motywy odwołania rządu Jędrzeja Moraczewskiego i zastąpienia go gabinetem pod przewodnictwem Ignacego Paderewskiego, Piłsudski pisał:

Ustępujący ze Wschodu Niemcy nie są wcale rozbici i zdemoralizowani, owszem stanowią siłę, z którą trzeba się poważnie liczyć. Współdziałają oni z bolszewikami i Polskę czeka konieczność wojny z tym sojuszem niemiecko-bolszewickim, wojny, którą jedynie Polska w całej Europie musi wziąć realnie na swoje barki. Wszystkie te fakty sprawiły, że kwestja

¹⁸ Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (Nowy Jork) [dalej: Archiwum IJP], zesp. 2, sygn. 1, s. 34-37.

¹⁹ Tamże, s. 42-45.

²⁰ Tamże, s. 42.

²¹ Tamże, s. 6-9, 10-12, 13-16, 17-19.

²² Archiwum IJP, zesp.1, sygn. 40, s. 5.

pomocy ententy stała się sprawą najbardziej palącą i stąd konieczność gabinetu Paderewskiego, przez którego, jak liczę pomoc ta będzie mogła być uzyskana²³.

W podobnym tonie utrzymane było przemówienie Piłsudskiego na otwarciu pierwszego sejmiku RP w dniu 10 lutego 1919 r. Naczelnik wyrażał radość z odbudowy państwa, ale równocześnie zwracał uwagę, że jest ono w stanie wojny z wszystkimi swoimi sąsiadami. Biorąc pod uwagę te uwarunkowania, jako główne zadania dla posłów stawiał przygotowanie konstytucji i powołanie opartego na niej rządu, działania w celu dalszej rozbudowy armii polskiej, która mogłaby skutecznie bronić granic, odbudowę życia gospodarczego, zrujnowanego przez wojnę i okupację²⁴.

W aktach tego samego zespołu zachowano interesującą grupę listów Józefa Piłsudskiego, kierowanych w 1919 i 1920 r. do gen. Stanisława Szeptyckiego, dotyczących skomplikowanej sytuacji w relacjach z Litwą, Białorusią i Ukrainą. Szczególnie wiele miejsca poświęcił w nich Piłsudski sytuacji na Litwie, gdzie odnotowywano szereg antypolskich reakcji i wystąpień²⁵. Wiele nowych informacji zawierają dokumenty z okresu wojny 1920 r., zachowane w wymienionym zespole, w tym materiały, które miały ściśle poufny charakter. Przykładem tego typu źródła jest raport Oddziału II Ministerstwa Spraw Wojskowych z 14 września 1920 r., opracowany na podstawie uwag przekazanych przez dr. Strzemeckiego, uczestnika rokowań z Rosyjskim Czerwonym Krzyżem w sprawie wymiany jeńców wojennych²⁶. Strzemecki raportował m.in. na temat różnicy zdań w kierownictwie partii bolszewickiej co do działań wojennych z Polską. W raporcie pisano na ten temat: „Wbrew temu, co u nas mówią, Trocki nie miał przekonania do ofensywy na Warszawę i to wbrew Leninowi, który uległ partii wojskowej. Był to pierwszy wypadek od czasu zawierania pokoju w Brześciu, że Trocki nie godził się z Leninem. Podnoszono to w wtajemniczonych sferach bolszewickich jako zjawisko nadzwyczajne”²⁷.

Podsumowania działań Józefa Piłsudskiego, obejmującego także pierwsze lata niepodległego państwa polskiego, dokonał jego bliski współpracownik, Wacław Jędrzejewicz. W zasobie archiwalnym Instytutu zachował się do dnia dzisiejszego maszynopis tej pracy pt. „Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego”²⁸. Została

²³ Archiwum IJP, zesp. 1, sygn. 25, s. 7.

²⁴ Tamże, s. 12-15. Jest to kopia maszynopisu przemówienia J. Piłsudskiego przesłana 12 lutego 1971 r. z Monachium przez Jana Nowaka-Jeziorańskiego do prof. Wacława Jędrzejewicza w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku.

²⁵ Archiwum IJP, zesp. 1, sygn. 30, s. 23-27, 52-68.

²⁶ Strzemecki był zastępcą przewodniczącego Komisji dla wymiany jeńców i zakładników przy Polskim Czerwonym Krzyżu i brał udział w rokowaniach w Berlinie, prowadzonych w dniach 28 sierpnia – 7 września 1920 r. Archiwum IJP, zesp. 1, sygn. 57, s. 166.

²⁷ Tamże, s. 170-171.

²⁸ Archiwum IJP, zesp. 53, Archiwum Profesora Wacława Jędrzejewicza 1939-1995, sygn. 42.

ona opublikowana w 1994 r.²⁹ Z kolei *Kronika życia Józefa Piłsudskiego*, napisana przez Jędrzejewicza, została wydana drukiem w Londynie w 1977 r. przez Polską Fundację Kulturalną, i stanowiła jedną z najbardziej znanych publikacji Instytutu.

W IJP przechowywane są ważne materiały do relacji polsko-ukraińskich u progu tworzenia niepodległego państwa polskiego. Archiwalia te dokumentują nie tylko konflikt polsko-ukraiński, lecz także próby współdziałania w obliczu wspólnego zagrożenia, jakim była bolszewicka Rosja. Świadczą o tym dokumenty Ukraińskiej Misji Wojskowej, utworzonej w 1919 r. w Warszawie w celu koordynowania działań wojennych Ukraińskiej Republiki Ludowej w sojuszu z Polską. Współpracę tę przypięczętowano ostatecznie w kwietniu 1920 r. podpisaniem tajnej umowy międzyrządowej, zwanej powszechnie umową Piłsudski–Petlura, która została uzupełniona o konwencję wojskową. Obie strony, zagrożone działaniami bolszewickiej Rosji, zobowiązały się do współdziałania przeciw wspólnemu wrogowi. Strona polska zgodziła się na uznanie państwa ukraińskiego i rządu Petlury, z kolei partnerzy ukraińscy uznali zaproponowany przez Polskę przebieg granicy polsko-ukraińskiej. Podjęta 25 kwietnia 1920 r. wspólna polsko-ukraińska ofensywa na Kijów zakończyła się sukcesem i doprowadziła do zajęcia na krótko miasta, jednak zostało ono ponownie odbite przez Armię Czerwoną. Strona polska, dążąc do zawarcia pokoju, powstrzymała się od dalszych działań wojskowych, co przez stronę ukraińską było odbierane jako brak dostatecznego wsparcia wojskowego. Walki na Ukrainie spowodowały ostatecznie rozbitcie przez oddziały bolszewickie zarówno wojsk Petlury, jak i wspierających go oddziałów „białego” generała rosyjskiego, barona Piotra Wrangla³⁰. Petlura podjął wówczas próby zorganizowania rządu emigracyjnego na terenie Polski, przez krótki okres przebywał w Tarnowie, po pokoju ryskim przeniósł się do wsi Kośmin pod Grójcem, następnie do Warszawy. Jego starania nie przyniosły jednak rezultatów. 31 grudnia 1923 r. opuścił Polskę i udał się do Paryża³¹. Umowa Piłsudskiego z Petlurą straciła ostatecznie moc po podpisaniu pokoju

²⁹ W. JĘDRZEJEWICZ, J. CISEK, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego*, t. I-III, Wrocław 1994.

³⁰ J. HRYCAK, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 159-160. Na temat działalności Wrangla zob. też: D. WIERZCHOŚ, *General Piotr Wrangel. Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*, Kraków 2000.

³¹ S. STĘPIEŃ, *Symon Petlura – zwierzchnik Państwa i Ataman Główny ukraińskich sił zbrojnych*, „Biuletyn Informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego”, 1996, nr 2, s. 160-162. Por. TENŻE, *Symon Petlura – Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych*, „Wojsko i Wychowanie”, 1998, nr 6, s. 64-73; TENŻE, *Symon Petlura – życie i działalność*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 1996, t. 3, s. 28-60; *Józef Piłsudski i Symon Petlura. Umowa polsko-ukraińska*, w: *Ukraina – Polska. Kultura, wartości, zmagania duchowe*, red. R. Skeczkowski [i in.], Koszalin 1999, s. 37-44. Szczegółowo na temat okoliczności negocjacji polsko-ukraińskich i umowy Piłsudskiego z Petlurą zob. J. PIŚLIŃSKI, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923*, wyd. 2, Toruń 2013, s. 230-247.

ryskiego z Rosją Radziecką w marcu 1921 r. W tym samym roku zakończyła swoją działalność Ukraińska Misja Wojskowa.

Zachowane w Nowym Jorku archiwum zawiera m.in. rozkazy szefa Ukraińskiej Misji Wojskowej, gen. Wiktora Zielińskiego, jego korespondencję z władzami polskimi oraz rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej, dokumentację Sekcji Wojskowej i Komisji Likwidacyjnej Misji, akta sekcji pierwszej Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych Ukraińskiej Republiki Ludowej, komunikaty informacyjne oddziału drugiego Sztabu Głównego i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Wagę zgromadzonych dokumentów doceniano już w chwili likwidacji działalności Misji. Świadczy o tym raport gen. Zielińskiego do Głównego Atamana, Semena Petlury, z 25 października 1921 r. W dokumencie tym szef Misji wskazywał na pilną potrzebę uporządkowania materiałów, zwłaszcza do relacji polsko-ukraińskich z lat 1919-1920, i domagał się wydania przez Petlurę stosownych rozkazów w tej sprawie³². Wśród dokumentów zachowanych w archiwum Misji dotyczących organizacji armii ukraińskiej, jej obsady personalnej, spraw aprowizacji, zaopatrzenia w sprzęt techniczny i medyczny znajdują się materiały odsłaniające kulisy wzajemnych relacji polsko-ukraińskich oraz trudności, pojawiające się z obu stron w wywiązaniu się z zapisów konwencji wojskowej z 24 kwietnia 1920 r. Jak wynika z korespondencji pomiędzy szefem Sztabu Generalnego Ukraińskiej Republiki Ludowej a Szefem Sztabu Generalnego Wojsk Polskich, prowadzonej w lipcu 1920 r., strona ukraińska, nie kwestionując konieczności dalszego współdziałania, wysuwała zarzuty o zbyt małe wsparcie udzielane armii ukraińskiej. Wskazywano na to, że Polska nie wywiązuje się z postanowień konwencji wojskowej, w ramach których miała doprowadzić do odzyskania prawobrzeżnej części Ukrainy. Przypominano równocześnie, że strona ukraińska przyczyniła się w znacznej mierze do powodzenia ofensywy kijowskiej. Armia polska była w jej trakcie skutecznie wspierana przez oddziały ukraińskie, ale też ludność cywilną i powstańców, którzy rozbijali całe oddziały bolszewickie i przekazywali je w ręce wojsk polskich. Dzięki życzliwej postawie ludności ukraińskiej armia polska posuwała się w głąb Ukrainy niemal nie ponosząc strat. Zawarty sojusz polsko-ukraiński powstrzymał ponadto antypolskie wystąpienia w Galicji Wschodniej, które byłyby poważnym problemem w czasie ofensywy ze strony bolszewików. Równocześnie jednak zwracano uwagę na niechęć rządu polskiego do Ukrainy i zbyt małe wsparcie w odpowiednim zaopatrzeniu oddziałów armii ukraińskiej³³. Opinię co do przychylniej postawy ludności wobec wojska polskiego potwierdzał sam Józef Piłsudski w liście do gen. Stanisława Szeptyckiego, pisanym z Żytomierza 4 maja 1920 r. Czytamy w nim m.in. „Nadzwyczajnie się

³² Archiwum IJP, zesp. 7, Ukraińska Misja Wojskowa, sygn. 3, s. 305-306.

³³ Archiwum IJP, zesp. 7, sygn. 1, s. 23-29.

cieszę, że na razie przyjęcie ludności (prócz Żydów) jest nadzwyczaj przychylnie i nadzwyczajnie sympatyczne. Idzie o to, by to jak najdłużej zachować. Bolszewicy istotnie byli znieawidzeni”³⁴.

Niepewność co do zachowania się strony polskiej i jej intencji widoczna jest także z kolejnych pism, kierowanych przez szefa Ukraińskiej Misji Wojskowej, gen. Zielińskiego, do szefa Sztabu Generalnego Wojsk Polskich i ministra spraw wojskowych. W piśmie z 26 lipca 1920 r. zaniepokojony gen. Zieliński pisał z prośbą o pilną informację, jaka będzie sytuacja armii ukraińskiej w przypadku ewentualnego podjęcia przez stronę polską negocjacji pokojowych z bolszewikami. W odpowiedzi gen. Tadeusz Rozwadowski zapewniał o uwzględnieniu interesów ukraińskich oraz zaproszeniu do pertraktacji przedstawicieli armii ukraińskiej³⁵. Na wzajemnych relacjach polsko-ukraińskich ciążyła nierozwiązana wciąż sprawa przynależności państwowej Galicji Wschodniej. Początkowo władze wojskowe URL starały się wpływać mobilizująco na nastroje ludności ukraińskiej Galicji i wzywały do wspólnej z Polakami walki z oddziałami sowieckimi. Potwierdza to *Odezwa do ukraińskiej ludności Galicji Wschodniej*, wydana przez Główny Dowództwo Wojsk URL, w której pisano: „Nad Zbruczem u naszych bram stanął odwieczny wróg Ukrainy, aby czarną chmarą rzucić się na Wasze wsie, na Wasze chaty i zniszczyć je tak, jak od dwóch lat niszczy Ukrainę Naddnieprzańską”³⁶. Równocześnie ostrzegano, że nieprzyjaciel zechce wykorzystać spory i „dawne porachunki z Polakami”, aby tym łatwiej zniewolić Ukrainę. Z tego powodu wzywano do zapomnienia o polsko-ukraińskim konflikcie i wzajemnych żalach oraz do wspólnej walki z bolszewikami. Ukraińskie władze wojskowe, powołując się na zgodę Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich, apelowały do wszystkich świadomych Ukraińców z Galicji o zgłaszanie się w szeregi ukraińskich brygad w Tarnopolu, Trembowli, Czortkowie i Stanisławowie oraz podjęcie walki o niepodległość Ukrainy. Zupełnie inny wydźwięk ma poufne pismo z Ministerstwa Spraw Zagranicznych URL, wysłane do szefa Ukraińskiej Misji Wojskowej w grudniu 1920 r. na temat statusu politycznego Galicji Wschodniej. W dokumencie tym wyjaśniano, że wysuwane przez niektóre kręgi ukraińskie zarzuty pod adresem Petlury o oddanie Galicji Wschodniej pod władzę Polski są nieprawdziwe. Powoływano się na opinię międzynarodową, w tym wrogie wobec polskich żądań stanowisko Anglii, jak też postawę samych ukraińskich mieszkańców Galicji, którzy dali wyraz swojej woli przyłączenia się do niepodległej Ukrainy. W podsumowaniu stwierdzono, że jedynym gremium uprawnionym do rozstrzygania o dalszej przynależności

³⁴ Zob. Archiwum IJP, zesp. 1, sygn. 30, s. 85.

³⁵ Archiwum IJP, zesp. 7, sygn. 1, s. 30, 31.

³⁶ Tamże, s. 59.

państwowej Galicji jest Rada Ambasadorów, która w swej decyzji powinna wziąć pod uwagę wolę ukraińskiej ludności tego terytorium³⁷. Zobowiązano też adresata pisma do rzetelnego informowania przedstawicieli zagranicy, jak i władz polskich o stanowisku rządu URL wobec kwestii statusu Galicji.

Interesującym przyczynkiem do działań dyplomatycznych rządu ukraińskiego jest zachowana w archiwum Misji umowa między rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej a rządem Kraju Kubańskiego³⁸, podpisana w Warszawie 7 sierpnia 1920 r. Obie strony uznawały się wzajemnie za niepodległe państwa oraz zobowiązywały do dalszej współpracy wojskowej, gospodarczej i kulturalnej³⁹. Dokument ten wskazuje na szukanie przez władze ukraińskie sojuszników nie tylko w najbliższym sąsiedztwie, lecz także wśród innych potencjalnych sprzymierzeńców, zagrożonych przez bolszewicką Rosję.

IJP przechowuje też archiwalia dotyczące formowania się zachodniej granicy państwa polskiego. Istotną grupą materiałów źródłowych, obrazującą walkę o przyłączenie Śląska do odrodzonego państwa polskiego, są zachowane w archiwum nowojorskiego Instytutu akta trzech powstań śląskich⁴⁰. Materiały z IJP stanowią ważne uzupełnienie archiwaliów do dziejów powstań śląskich z zasobu Archiwum Państwowego w Katowicach⁴¹ oraz Centralnego Archiwum Wojskowego (obecnie: Wojskowego Biura Historycznego)⁴². Oprócz raportów z prowadzonych działań wojennych i materiałów dotyczących przebiegu kolejnych powstań, dostępne są akta o charakterze personalnym. Szczególnie cenne dla badaczy są imienne wykazy powstańców, spisy ewidencyjne oficerów i podoficerów, lekarzy, sanitariuszy, personelu pomocniczego (telefonistek, urzędniczek)⁴³. Z punktu widzenia sytuacji militarnej istotne znaczenie mają raporty, rozkazy i depesze Głównego Dowództwa Milicji Górnośląskiej oraz akta Naczelnej Komendy Wojsk Powstańczych, w tym dokumenty obrazujące działania Grupy Wschodniej, Grupy Północ, Grupy Połu-

³⁷ Archiwum IJP, zesp. 7, sygn. 3, s. 137-140.

³⁸ W latach 1918-1920 Kozacy kubańscy utworzyli efemerycznie istniejące państwo, po jego upadku terytorium to włączono ponownie w granice Rosji. Archiwum IJP, zesp. 7, sygn. 1, s. 66-67.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Skany dokumentów wraz z inwentarzem zespołu są dostępne *online* dzięki wspólnemu projektowi digitalizacji, zrealizowanemu we współpracy IJP z Polskim Konsulatem w Nowym Jorku oraz instytucjami w kraju: Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych, Archiwum Państwowym w Katowicach, Biblioteką Uniwersytetu Śląskiego. Zob. <http://www.pilsudski.org/powstania/katalog.php>.

⁴¹ Szczegółowo zob. *Zespoły akt do dziejów powstań śląskich i plebiscytu na Górnym Śląsku z lat 1918-1950 w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach*, do druku przygotowali E. Długajczyk, P. Greiner, S. Krupa. Katowice 2011. Zob. <http://www.katowice.ap.gov.pl/index.php?c=article&id=46&print=1> [dostęp: 2.01.2018].

⁴² Zob. http://caw.wp.mil.pl/pl/111_75.html [dostęp: 2.01.2018].

⁴³ Archiwum IJP, zesp. 8, Powstania Śląskie 1919-1921, sygn. 11-13 nn.

dnie, Grupy Wawelberga. Dokumentację aktową uzupełniają mapy, szkice i plany operacyjne. Obraz sytuacji politycznej i narodowościowej w regionie dają raporty Polskiego Komitetu Plebiscytowego dla Górnego Śląska.

W USA przechowywane są bezcenne materiały dotyczące wybitnej postaci odrodzonego państwa polskiego – Ignacego Jana Paderewskiego. Spuścizna dokumentacyjna po nim została znacznie rozproszona w wyniku skomplikowanych kolei jego losu i obecnie jest przechowywana w kilku instytucjach w kraju i zagranicą, tj. w Archiwum Akt Nowych w Warszawie⁴⁴, Muzeum Polskim w Chicago⁴⁵, Instytucie Hoovera w Stanford w Kalifornii⁴⁶ oraz w Polskim Centrum Muzyki w Los Angeles. Te ostatnie pozostają nadal nieznanymi historykom w Polsce. Archiwum Ignacego Paderewskiego formowało się przez kilkadziesiąt lat jego aktywnej działalności politycznej i artystycznej. Głównym miejscem gromadzenia archiwaliów stała się posiadłość nabyta w 1898 r. w Szwajcarii – willa w Riond Bosson pod Morges. Paderewski przywoził do niej korespondencję i inne materiały zbierane w czasie licznych tournées po Stanach Zjednoczonych, krajach Europy i Australii. Do Riond Bosson przeniesiono też materiały z pobytów Paderewskiego w Stanach Zjednoczonych w latach 1915-1918 oraz 1921-1922, które zebrano w Paso Robles w Kalifornii (posiadłości zakupionej w 1914 r.). Do szwajcarskiej posiadłości trafiły tzw. akta paryskie, czyli dokumenty z okresu działalności Paderewskiego w Paryżu, gdzie uczestniczył w konferencji pokojowej. We wrześniu 1940 r. Paderewski wraz ze swoim zaufanym sekretarzem, Sylwinem Strakaczem, wyjechał ze Szwajcarii do Stanów Zjednoczonych, gdzie pozostał do śmierci w 1941 r. Po opuszczeniu przez niego Riond Bosson na miejscu pozostała większość materiałów archiwalnych, którymi opiekowała się Helena Lübke, sekretarka żony Paderewskiego. W 1949 r. przeprowadzono postępowanie spadkowe po zmarłym, w wyniku którego zbiory z Riond Bosson (archiwalne, muzealne i biblioteczne) trafiły do różnych instytucji

⁴⁴ Zob. *Ignacy Jan Paderewski*, opr. W. Janowski, J. Louchin, Warszawa 2002. Szczegółowe informacje o zespole akt Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego liczącym ponad 5 tys. jednostek archiwalnych są dostępne online na stronie: <http://www.szukajwarchiwach.pl/2/100/0/3.1/str/2/15#tabSerie> [dostęp: 29.12.2017]. Wyjątkowy charakter w wymienionym zespole ma Memoriał Ignacego Paderewskiego do prezydenta Woodrowa Wilsona z 17 stycznia 1917 r., który w 2015 r. został wpisany na Polską Listę Krajową Programu UNESCO „Pamięć Świata” (AAN, zesp. 100, sygn. 592), jak też nota prezydenta Stanów Zjednoczonych dotycząca poparcia idei odbudowy niepodległego państwa polskiego z 1917 r. (sygn. 5275 – dokument jest darem dla AAN rodziny Blochów z USA).

⁴⁵ *Informator o zasobie archiwalnym Muzeum Polskiego w Ameryce*, oprac. E. Targońska, Warszawa 2016, s. 160, 311-313.

⁴⁶ L. BERNARD, *Ignacy Jan Paderewski. A register of his papers in the Hoover Institution Archives*, Stanford 1995; W. STĘPNIAK, *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997, s. 89, 146, 166, 213-215, 241. Zasadnicza część materiałów dotycząca Paderewskiego przechowywana jest w formie wyodrębnionej spuścizny z lat 1894-1941. Por. A. PIRBER, *Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego*, „Archeion”, 39(1963), s. 65-66.

w Polsce (Muzeum Narodowego w Warszawie, Towarzystwa im. F. Chopina, Biblioteki Narodowej, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych). Znajdujące się obecnie w AAN, liczące ponad 5 tys. jednostek archiwum Paderewskiego zostało przekazane w większości przez MSZ ze zbiorów pozyskanych z Riond Bosson⁴⁷.

Część materiałów, która trafiła wraz z Paderewskim do Stanów Zjednoczonych, sekretarka jego żony H. Lübke przekazała do Instytutu Hoovera w Kalifornii, gdzie pozostają do dnia dzisiejszego. Nie powróciły nigdy do kraju materiały wytworzone po opuszczeniu przez Paderewskiego Szwajcarii, tj. w okresie od 23 września 1940 r. do 29 czerwca 1941 r. Zdecydowana ich większość jest przechowywana w Polskim Centrum Muzyki w Los Angeles. Instytucja ta została założona w 1985 r. z inicjatywy i przy wsparciu finansowym Wandy Wilk⁴⁸ oraz jej męża. Początkowo nadano jej nazwę: *Polish Music Reference Center* i umiejscowiono na Uniwersytecie Południowej Kalifornii w Los Angeles. Obecną nazwę nosi od 2000 r. Celem powstałego Centrum była promocja polskiej kultury muzycznej oraz opieka nad materiałami archiwalnymi i bibliotecznymi związanymi z polskimi muzykami i kompozytorami. Początkiem obecnego archiwum była kolekcja rękopisów muzycznych, której gromadzenie zainicjowała w 1985 r. Wanda Wilk. W pierwszych latach istnienia Centrum trafiły do niego rękopisy Stanisława Skrowaczewskiego i Witolda Lutosławskiego, następnie Grażyny Bacewicz, Tadeusza Bairda, Szymona Laksa, Krzysztofa Meyera oraz Krzysztofa Pendereckiego. Stanowiły one dary osób prywatnych, w tym członków rodzin wybitnych polskich muzyków. W podobny sposób powiększono zasób archiwalny Centrum w kolejnych latach. Kolejni dyrektorzy Centrum skupiali się na organizacji wykładów, konferencji, imprez okolicznościowych promujących polską kulturę muzyczną w USA, ustanowiono też serię corocznych koncertów poświęconych Paderewskiemu (*Annual Paderewski Lecture-Recital*). Dzięki tym działaniom udało się powiększyć liczbę rękopisów muzycznych przechowywanych w archiwum oraz zapoczątkować serię wydawniczą ukazującą się na stronach internetowych pt.: „Polish Music Journal”⁴⁹. Od 2004 r. funkcję dyrektora Polskiego Centrum Muzycznego pełni Marek Żebrowski, światowej sławy pianista i kompozytor oraz wykładowca akademicki. W ostatnich kilku latach nawiązał on aktywną współpracę z Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych, dzięki której prowadzone są intensywne prace nad zabezpieczeniem zbiorów

⁴⁷ Szczegółowo na temat losów i zawartości archiwum w zasobie AAN zob. A. PIBER, *Archiwum*, s. 65-85.

⁴⁸ Biogram założycielki i późniejszej dyrektor Polskiego Centrum Muzycznego jest dostępny online: <http://pmc.usc.edu/general/wwilk.html> [dostęp: 8.01.2018].

⁴⁹ Registratura Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Departament Archiwistyki, M. PŁUCIENNIK, *Sprawozdanie z pobytu w Polish Music Center w Los Angeles w dniach 24 maja – 30 czerwca 2014 r.*, s. 1-2.

Polskiego Centrum Muzycznego, a zwłaszcza spuścizny pozostałej po działalności artystycznej i społeczno-politycznej Ignacego Paderewskiego. Obecnie Centrum posiada największy w Stanach Zjednoczonych zbiór materiałów archiwalnych i bibliotecznych dotyczących muzyki polskiej i jest jedynym ośrodkiem na amerykańskim uniwersytecie wyłącznie jej poświęconym.

Materiały Ignacego Jana Paderewskiego pozyskane zostały przez Polish Music Center z dwóch źródeł. Największa część – tzw. „Paso Robles Collection” – przekazana została przez Harry’ego E. Blythe’a. Składa się na nią szereg pamiątek osobistych (tzw. memorabilia), jak np. walizka, aparat fotograficzny (zakupiony dla Heleny Lübke), sygnet, mapy, talie kart do gry w brydża, zegarek otrzymany przez Ignacego Jana Paderewskiego od ojca oraz korespondencja z różnymi osobami, dotycząca działalności artystycznej, spraw polityczno-społecznych, finansowych i prywatnych. W tej grupie materiałów zachowały się ponadto wycinki prasowe, programy koncertowe Paderewskiego, jak również fotografie. W ramach „Paso Robles Collection” przekazane zostały także publikacje i inne opracowania dotyczące Paderewskiego i historii Polski, niezwiązane jednak bezpośrednio z twórcą spuścizny. W trakcie porządkowania *Kolekcji*, prowadzonego w latach 2015-2017, pozostawiono w niej także siedmiotomowe wydanie źródłowe *Source records of the Great War* (red. Charles F. Horne, 1923) z odręcznymi adnotacjami Paderewskiego, a także wymienione wyżej pamiątki. W tej części kolekcji znajdują się materiały wytworzone przez osoby bliskie Paderewskiemu – żonę Helenę Paderewską, rodzinę Strakaczów oraz Helenę Lübke. Są to głównie fotografie, korespondencja i pamiątki osobiste⁵⁰.

Drugą część *Kolekcji* Polish Music Center pozyskało od Annette Strakacz-Appleton, córki sekretarza Paderewskiego, Sylwina Strakacza. Wśród przekazanych materiałów znalazły się m.in. fotografie wykonane w okresie pobytu Paderewskiego w Szwajcarii, korespondencja, wycinki prasowe. W 2016 r. Annette Strakacz-Appleton, przed swoją śmiercią, przekazała kolejną część archiwum Paderewskiego i jego najbliższych, która obejmowała trzy albumy z fotografiami (obrazujące udział ojca Heleny Lübke w budowie kolei transsyberyjskiej, życie jego rodziny w okolicach Irkucka oraz podróż rodziny Strakaczów do Włoch), zdjęcia portretowe wykonane m.in. przez warszawskich fotografów, fragment spuścizny

⁵⁰ Registratura Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Departament Archiwistyki, R. GÓRSKI, *Sprawozdanie z podróży służbowej do Polish Music Center 1 czerwca – 30 lipca 2016 r.*, s. 1; tamże, R. GÓRSKI, *Sprawozdanie z podróży służbowej do Polish Music Center 5 lipca – 13 sierpnia 2017 r.*, s. 1. Badania nad kolekcją prowadziła też Monika Płuciennik, pracownik Archiwum Państwowego w Gdańsku. Zob. Registratura Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Departament Archiwistyki, M. PŁUCIENNIK, *Sprawozdanie z pobytu w Polish Music Center w Los Angeles w dniach 24 maja – 30 czerwca 2014 r.*, s. 4.

fotograficznej, korespondencję (m.in. listy mieszkańców Warszawy kierowane po 1939 r. do Paderewskiego z prośbą o wsparcie, czy też listy prywatne rodziny Lübke), jak również bibliotekę zawierającą publikacje z wpisanymi ręcznie dedykacjami autorów lub darczyńców.

Szczególnie cenną część *Kolekcji* stanowią fotografie obrazujące życie i działalność Ignacego Jana Paderewskiego w Kalifornii – w Paso Robles i okolicach, a także w jego szwajcarskiej posiadłości w Riond Bosson koło Morges. Fotografie te wykonywane były m.in. w czasie różnych spotkań okolicznościowych (np. imieninowe, urodzinowe, srebrne wesele Paderewskich), podróży (np. podróż statkiem po Jeziorze Genewskim), spotkań towarzyskich prywatnych i poświęconych kwestiom polityczno-społecznym (np. spotkania z gen. Władysławem Sikorskim, gen. Tadeuszem Rozwadowskim, premierem Grecji Eleftheriosem Venizelosem), z muzykami (m.in. Henrykiem Opieńskim) i uczniami Paderewskiego – Henrykiem Sztompką, Leopoldem Stanisławem Szpinalskim, Aleksandrem Brachockim, Zygmuntem Dygatem i Albertem Tadlewskim. Fotografie ukazują także prywatne życie pianisty i jego rodziny. Szereg fotografii przedstawia bardzo szczegółowo okolice willi w Riond Bosson oraz jej wnętrza. Najcenniejszą częścią *Kolekcji* z punktu widzenia historyka jest korespondencja w sprawach polityczno-społecznych⁵¹. Wśród niej znalazły się materiały z lat 1918-1923, obrazujące działania Paderewskiego na rzecz sprawy polskiej, w tym powołania polskich sił zbrojnych na Zachodzie. Przykładem tego typu źródeł jest m.in. obszerny telegram Paderewskiego z listopada 1917 r., wysłany do Chicago do Johna Franciszka Smulskiego (m.in. współtwórcy Polskiego Centralnego Komitetu Ratunkowego) w sprawie rekrutacji wśród Polonii ochotników do Armii Polskiej we Francji. Paderewski wyrażał pełne poparcie dla idei wysłania ochotników z USA do Francji, wierząc że ta ofiara krwi przyczyni się do silnego wsparcia sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. Jednocześnie dzielił się swoimi wątpliwościami co do postawy rządu francuskiego, który jego zdaniem nie do końca z entuzjazmem traktował pomysł odbudowy polskich sił zbrojnych i włączenia ich do walki na terenie Europy⁵².

Materiały Paderewskiego oraz osób z jego najbliższego otoczenia przechowywane w Los Angeles nie są znane badaczom. Niewielka ich liczba prezentowana była jedynie podczas wystawy zorganizowanej przez Polskie Centrum Muzyczne

⁵¹ Registratura Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Departament Archiwistyki, R. GÓRSKI, *Sprawozdanie z podróży służbowej do Polish Music Center 1 czerwca – 30 lipca 2016 r.*, s. 1-3.

⁵² Archiwum Polskiego Centrum Muzyki w Los Angeles, zespół nr 2, Paderewski Archive – Paso Robles Collection, b. sygn. Kopia tego dokumentu została mi udostępniona przez Roberta Górskiego, pracownika Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, który zajmuje się porządkowaniem wymienionych materiałów. Poszczególne jednostki archiwalne nie mają jeszcze obecnie nadanych ostatecznie sygnatur.

w Doheny Library na Uniwersytecie Kalifornijskim, niektóre z nich zostały też wykorzystane w publikacjach poświęconych Paderewskiemu i wydanych w USA⁵³.

W wyjątkowy sposób z osobą Paderewskiego związane jest, działające do dnia dzisiejszego, Muzeum Polskie w Chicago, założone w 1935 r. w sercu pierwszej polskiej dzielnicy w tym mieście. Znalazły w nim miejsce eksponaty w sposób symboliczny nawiązujące do odzyskania niepodległości w 1918 r., w tym: namalowany z tej okazji obraz na szkle z postacią orła białego, flagą polską i amerykańską oraz napisem „Niech żyje wolna Polska/Rozbiór Polski 1795/Oswobodzona w 1918 roku”, fragment szarfy z wieńca pogrzebowego Franciszka Ratajczaka, pierwszego Polaka poległego w powstaniu wielkopolskim w 1918 r., oraz plakietka wykonana w 1922 r. upamiętniająca plebiscyt i trzecie powstanie śląskie z napisem „Polsko wracam do ciebie Śląsk Piastowy 20 III 1921-3 V 1921”⁵⁴. Jednym z najczęściej odwiedzanych miejsc w muzeum jest sala Ignacego Paderewskiego, zorganizowana w czerwcu 1941, dzięki datkom jego siostry Antoniny Paderewskiej Wilkońskiej. Znajdują się w niej m.in. przedmioty подарowane przez *Buckingham Hotel* w Nowym Jorku, gdzie Paderewski spędził ostatnie miesiące swojego życia⁵⁵. Wśród nich znajdują się należące do artysty pianino, zegarek, odlew dłoni oraz pióro, którym Paderewski podpisał traktat wersalski. Kolekcja archiwalna po Paderewskim, utworzona w archiwum Muzeum Polskiego w Chicago, obejmuje dokumenty przekazane przez różne osoby prywatne oraz pozyskane od innych instytucji. Tworzą ją: korespondencja wychodząca i przychodząca Ignacego Paderewskiego z lat 1914-1941, dokumentacja działalności artystycznej (m.in. programy koncertów), dokumenty z działalności politycznej (przemowy, artykuły, akta spraw prowadzonych przez Paderewskiego jako premiera rządu polskiego i ministra spraw zagranicznych⁵⁶), materiały dokumentujące działalność Paderewskiego w organizacjach pomagających Polakom w czasie I wojny światowej (Narodowy Amerykański Wydział Polskiego Komitetu Ratunkowego, Paderewski Fund for Polish Relief, Commission for Polish Relief)⁵⁷. Uzupełniający charakter mają zachowane w kolekcji publikacje, monografie i wycinki prasowe dotyczące Ignacego Paderewskiego, materiały wspomnieniowe, dokumentacja z pogrzebu w 1941 r., odznaczenia, medale, monety, portrety Paderewskiego.

⁵³ M. ŻEBROWSKI, *Paderewski in California*, Los Angeles 2009; M. SIEKIERSKI, *Helena Paderewska: Memoirs 1910-1920*, Stanford 2015.

⁵⁴ *Muzeum Polskie w Ameryce. Dzieje i zbiory. Przewodnik*, red. G. Ruszczyk, Warszawa 2003, s. 96.

⁵⁵ Zmarł w Nowym Jorku 29 czerwca 1941 r. Pochowano go na cmentarzu Arlington.

⁵⁶ Archiwum Muzeum Polskiego w Chicago, zesp. 209, Kolekcja dotycząca Ignacego Paderewskiego, sygn. 1-7.

⁵⁷ Tamże, sygn. 1-5.

Z aktywną działalnością Paderewskiego prowadzoną poza granicami kraju związane są jego starania na rzecz utworzenia armii polskiej za Zachodzie⁵⁸. Wysiłki te połączone zostały z zaangażowaniem innych polityków polskich, głównie Romana Dmowskiego. Od 1917 r., tj. od wybuchu rewolucji lutowej w Rosji zmienił się też klimat polityczny we Francji, która wraz z pozostałymi państwami Ententy przestała się liczyć z negatywnym stanowiskiem Rosji w sprawie powołania polskich jednostek wojskowych. 4 czerwca 1917 r. prezydent Francji Raymond Poincaré podpisał dekret o utworzeniu Armii Polskiej we Francji, od koloru mundurów zwaną Błękitną Armią⁵⁹. Nad jej formowaniem czuwała powołana w czerwcu tego roku Francusko-Polska Misja Wojskowa. Równocześnie w szwajcarskiej Lozannie zawiązano Komitet Narodowy Polski pod przewodnictwem Romana Dmowskiego, który sprawował polityczny nadzór nad powstającą armią. Armia Polska we Francji miała podlegać francuskiemu dowództwu (jako część armii francuskiej), choć posiadała m.in. własny sztandar. Za wyposażenie i uzbrojenie armii odpowiadał francuski rząd. Akcję werbunkową prowadzono głównie wśród polskiej emigracji we Francji, Stanach Zjednoczonych, Brazylii oraz wśród jeńców polskich z armii austriackiej i niemieckiej. Jednym z delegatów wysłanych z Francji do Stanów Zjednoczonych w celu werbowania ochotników był znany pisarz i publicysta Wacław Gąsiorowski⁶⁰. Pod koniec czerwca 1917 r. armia liczyła ponad 9 tys. żołnierzy, z czego 7 tys.

⁵⁸ Pierwsze inicjatywy stworzenia oddziałów polskich na terenie Francji pojawiły się już na początku I wojny światowej. 21 sierpnia 1914 r. władze francuskie w odpowiedzi na inicjatywę Komitetu Wolontariuszy Polskich zgodziły się na sformowanie dwóch polskich jednostek. Byli to: Bajończycy – nazwani od miejsca sformowania, tj. miasta Bayonne, oraz 2 kompania sformowana w Rueil i nazwana Ruelczykami. Bajończycy trafili na front pod Sillery w ramach 1 Dywizji Marokańskiej, gdzie walczyli do wiosny 1915 r. W bitwie pod Arras, 9 maja ponieśli ciężkie straty, zginęli prawie wszyscy oficerowie wraz z dowódcą mjr. Osmonde. 16 czerwca pod Souchez zostali zdziesiątkowani, w następstwie czego oddział rozwiązano. Ruelczycy nie cieszyli się zaufaniem Francuzów i zostali rozformowani, a żołnierzy wcielono do Legii Cudzoziemskiej.

⁵⁹ Początkowo żołnierzy umundurowano na wzór francuski. Mundury tworzyły czerwone spodnie, czerwona czapka z orłem polskim, granatowa bluza i niebieski płaszcz. Na przełomie 1917 i 1918 r. armia została wyposażona w mundury jasnoniebieskie (stąd nazwa „Błękitna Armia”) i czapki rogatywki. Na temat Błękitnej Armii i gen. J. Hallera oraz udziału ochotników z Ameryki zob. szerzej: G. CISAK, *Hallerczycy. Walka – Niepodległość – Pamięć*, Chicago 2011; S. AKSAMITEK, *General Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989; M. ORŁOWSKI, *General Józef Haller 1873-1960*, Kraków 2007; J. HALLER, *Pamiętniki. Z wyborem dokumentów i zdjęć*, Londyn 1964; *W kręgu Józefa Hallera*, Warszawa 2010; W. GĄSIOROWSKI, *Historia Armii Polskiej we Francji*, Cleveland 1923; K. KACZMARSKI, W.J. MUSZYŃSKI, R. SIERCHUŁA, *General Józef Haller 1873-1960*, Warszawa 2017. Wiele interesujących spostrzeżeń wnosi najnowsza publikacja do tematu, pt. *Błękitna Armia i jej dowódca general Józef Haller w zbiorach Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, red. J. Tarczyński, J.S. Tym, Warszawa 2017. Zamieszczono w niej również obszerną bibliografię na temat Błękitnej Armii i losów jej żołnierzy (tamże, s. 195-298).

⁶⁰ Wacław GĄSIOROWSKI (1869-1939) – autor poczytnych powieści o epoce napoleońskiej, działacz wśród Polonii francuskiej (od 1904 r. na emigracji we Francji), prezes Zachodniego Związku Soko-

pochodziło z obozów jenieckich. Miejscem ich kwaterunku było Sille-le-Guillaume (w departamencie Sarthe). Liczebność armii systematycznie wzrastała, dlatego też pod koniec tego roku stworzono dla żołnierzy dwa nowe obozy: w Lavallo i w Mayenne. Akcja werbunkowa przyniosła szczególnie znaczące rezultaty w Stanach Zjednoczonych. Prowadzono ją na terenie 47 ośrodków rekrutacyjnych, do których zgłaszały się tysiące ochotników. Zdarzały się przypadki ukrywania wieku przez nieletnich lub zbyt zaawansowanych wiekiem kandydatów do armii⁶¹. Od października 1918 r. dowództwo nad Błękitną Armią objął gen. Józef Haller, który powrócił wówczas z Rosji do Francji. Jej znaczącą część stanowili polscy emigranci z terenu Ameryki Północnej, zarówno z USA, jak i Kanady. Pierwsza większa grupa ochotników zza oceanu dotarła do Francji już w grudniu 1917 r., w kolejnym roku napływali kolejni rekruci. Zorganizowana we Francji armia liczyła ogółem około 70 tys. żołnierzy, z tego ponad 25 tys. stanowili ochotnicy z Ameryki Północnej. Szlak bojowy Armii rozpoczął się we Francji, gdzie pierwsze oddziały włączono do walk jesienią 1918 r., jednak już w listopadzie tego roku zakończyły się działania wojenne prowadzone na zachodzie Europy. W połowie 1919 r. oddziały Armii Hallera przybyły do kraju, gdzie odegrały znaczącą rolę na frontach wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Rozformowanie armii nastąpiło 1 września 1919 r., równocześnie hallerczycy zostali wcieleni do struktur Wojska Polskiego. Z ponad 20 tys. żołnierzy, którzy przybyli do Europy z Ameryki Północnej, około 14,5 tys. powróciło do USA po zakończeniu walk o wolność Polski.

Najważniejsze materiały źródłowe dotyczące ochotników z USA zgłaszających się w szeregi Błękitnej Armii, przechowuje obecnie Archiwum Stowarzyszenia Weteranów Armii Polskiej w Ameryce (dalej: SWAP), mieszczące się w Nowym Jorku⁶². Organizacja powstała w Cleveland w 1921 r. na zjeździe kombatantów walczących w szeregach Błękitnej Armii. Po powrocie z Europy organizowali oni niezależne od siebie kluby i związki byłych polskich żołnierzy. Pierwszym prezesem SWAP został wybrany dr med. Teofil Starzyński, wybitny działacz Związku Sokolstwa Polskiego w Ameryce. W kolejnych latach rozszerzono na całe Stany Zjednoczone struktury organizacyjne SWAP, zaczęto też gromadzić materiały archiwalne.

łów Polskich, współzałożyciel Komitetu Wolontariuszy Polskich w Paryżu, utworzonego 1 sierpnia 1914 r. W 1930 r. wrócił na stałe do Polski, zmarł w Konstancinie pod Warszawą.

⁶¹ *Błękitna Armia i jej dowódca*, s. 22-23. Na temat rekrutacji w Stanach Zjednoczonych i dalszych losów ochotników zob. też: J. SIEROCIŃSKI, *Armja Polska we Francji. Dzieje wojsk generała Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929; *Czyn zbrojny wychodźstwa polskiego w Ameryce. Zbiór dokumentów i materiałów historycznych*, New York–Chicago 1957, Warszawa 2003; W.H. TRAWIŃSKI, *Odyseja Polskiej Błękitnej Armii*, Wrocław 1989.

⁶² Zob. T. LACHOWICZ, *Dla Ojczyzny ratowania... Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Ameryce i inne*, Cleveland 2007.

Obecny zasób Archiwum SWAP pochodzi z lat 1917-2000. Jedną z najcenniejszych jego części są zachowane listy ochotników do Armii Polskiej we Francji. W dziale korespondencji przechowywane są materiały dotyczące kontaktów z gen. J. Hallerem, I.J. Paderewskim, polskimi placówkami dyplomatycznymi w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, takimi jak: Ambasada RP w Waszyngtonie 1921-1933, Konsulat RP w Nowym Jorku 1921-1933, Konsulat Generalny RP w Pittsburgu 1921-1934, Konsulat Generalny RP w Montrealu 1921-1933, Konsulat Generalny RP w Winnipeg 1923-1933, Konsulat Generalny RP w Detroit 1921-1932, Konsulat Generalny RP w Chicago 1921-1933. Znaczną wartość historyczną mają też materiały redakcji organu prasowego Zarządu Głównego SWAP, pt. „Weteran”, pochodzące z lat 1921-1935.

Drugą instytucją polską w USA gromadzącą materiały źródłowe do dziejów Błękitnej Armii jest Polski Instytut Naukowy w Ameryce (dalej: PIN), z siedzibą w Nowym Jorku. W jego archiwum przechowywana jest kolekcja fotografii Karola Burke, publicysty i wydawcy, członka Związku Narodowego Polskiego. Wśród zachowanych materiałów z okresu I wojny światowej znajdują się przezrocza szklane dotyczące rekrutacji żołnierzy do Polskiej Armii we Francji w latach 1917-1918⁶³. W tej samej kolekcji zachowały się fotografie z odsłonięcia pomnika Ignacego Jana Paderewskiego w Arlington w 1963 r.⁶⁴ oraz fotografie z uroczystego obiadu, wydanego w Nowym Jorku na cześć gen. Józefa Hallera w 1940 r.⁶⁵

Źródła do powojennych losów żołnierzy Błękitnej Armii, pochodzących z kontynentu północnoamerykańskiego, poza Archiwum SWAP, przechowywane są w Centralnym Archiwum Polonii w Orchard Lake, działającym przy tamtejszej Polskiej Misji Katolickiej. Instytucja ta gromadzi materiały placówek SWAP mających swoją siedzibę w Detroit (Placówka nr 78 im. Józefa Piłsudskiego, Placówka nr 7 im. miasta Lwów). Organizacje te, skupiające weteranów wojennych, powstały z ich inicjatywy, początkowo jako kluby hallerczyków, później przekształcały się w placówki terenowe Stowarzyszenia Weteranów Armii Polskiej w Ameryce. Zachowane dokumenty archiwalne mogą być pomocne przede wszystkim do odtworzenia składu osobowego Błękitnej Armii, zwłaszcza materiały zawierające wykazy delegatów na doroczne zjazdy organizacji⁶⁶, czy też wykazy członków i składek członkowskich z poszczególnych placówek⁶⁷.

Podsumowując dokonany powyżej przegląd najważniejszych źródeł archiwalnych z instytucji polskich w USA do badanego zagadnienia, należy podkreślić, że aktywne

⁶³ Archiwum Polskiego Instytutu Naukowego, zesp. 2, Burke Karol – kolekcja fotografii, sygn. 6.

⁶⁴ Tamże, sygn. 61.

⁶⁵ Tamże, sygn. 62.

⁶⁶ Archiwum Centralnego Archiwum Polonii w Orchard Lake, zesp. 9, sygn. 4.

⁶⁷ Tamże, sygn. 55-56, 57-61, 62-66.

działania środowisk Polonii amerykańskiej na rzecz odzyskania niepodległości przez Polskę miały istotne znaczenie dla podtrzymania więzi z odradzającym się państwem polskim. Postawa samych Polaków zyskała ogromne wsparcie ze strony prezydenta USA, Thomasa Woodrowa Wilsona. Na jego stosunek do kwestii polskiej niepodległości pozytywny wpływ wywierała z kolei bliska znajomość z Ignacym Janem Paderewskim, artystą światowej sławy, który z ogromnym zaangażowaniem podejmował działania polityczne i dyplomatyczne na rzecz państwa polskiego, wykorzystując w nich także swoją ogromną popularność. Miarą wdzięczności, jaką zyskał sobie prezydent USA wśród Polaków w kraju i zagranicą, były dwie bezprecedensowe akcje podjęte już w niepodległej Polsce. Pierwsza z nich zorganizowana została w 1926 r., a jej efektem było powstanie 111 tomów „Deklaracji Podziwu i Przyjaźni dla Stanów Zjednoczonych”, którą podpisało 5,5 miliona Polaków (około 20 proc. ludności kraju), w tym m.in. nauczyciele i uczniowie szkół powszechnych (Bruno Schulz, Czesław Miłosz, Tadeusz Kantor, Jan Karski) oraz najważniejsi politycy w II RP – Józef Piłsudski i Ignacy Mościcki. Deklaracja przechowywana jest do dnia dzisiejszego w Bibliotece Kongresu USA. To szczególne podziękowanie narodu polskiego było wyrazem uznania za tzw. 13. punkt programu pokojowego prezydenta Woodrowa Wilsona, który przewidywał odrodzenie niezawisłego państwa polskiego, jak też za udzielenie przez USA wsparcia materialnego o wartości około 200 milionów dolarów. Amerykańska misja humanitarna, której przewodził przyszły prezydent USA Herbert Hoover, w realny sposób przyczyniła się do utrzymania przez Polskę świeżo odzyskanej niepodległości⁶⁸. Drugim symbolicznym gestem wdzięczności dla prezydenta Wilsona było wsparcie przez społeczeństwo polskie budowy kopca ku jego czci, wzniesionego w 1932 r. w Blossburg w stanie Pensylwania. Z tej okazji z różnych stron Polski, od osób prywatnych, szkół, harcerzy i różnych organizacji przekazywano urny, puszki, kasetki z ziemią pochodzącą z najważniejszych dla Polaków pól bitewnych, m.in. z miejsc bitew pod Raclawicami (1794), pod Olszynką Grochowską (1831), z grobu powstańca styczniowego, Tomasza Kolbe⁶⁹, który poległ w Unierzyżu pod Warszawą w 1863 r., oraz z mogiły uczniów gimnazjalnych, którzy zginęli w polsko-ukraińskich walkach w Przemyślu w 1918 r. Liczba przesyłek i spontaniczność wymienionej akcji są świadectwem ogromnego uznania, jakim cieszył się prezydent Wilson w szerokich kręgach społecznych w Polsce.

⁶⁸ Pamięć o obu prezydentach USA uwidoczniła została także w przestrzeni miejskiej Warszawy. W 1922 r. skwer przy Krakowskim Przedmieściu otrzymał imię Hoovera, wzniesiono też na nim nieistniejący już obecnie Pomnik Wdzięczności Ameryce dłuta Xawerego Dunikowskiego. Z kolei w 1926 r. główny plac w warszawskiej dzielnicy Żoliborz otrzymał miano placu Wilsona.

⁶⁹ Tomasz KOLBE (1830-1863) – naczelnik wojenny powiatu przasnyskiego, dowódca oddziału w powstaniu styczniowym. Zginął w czasie bitwy pod Rydzewem; nie chcąc dostać się do niewoli rosyjskiej, ostatnim pociskiem odebrał sobie życie.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych

- Zesp. 3, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 36.
Zesp. 100, Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego, sygn. 592, 5275.

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (Nowy Jork)

- Zesp. 1, Archiwum Józefa Piłsudskiego, sygn. 25, 30, 40, 57.
Zesp. 2, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, sygn. 1.
Zesp. 7, Ukraińska Misja Wojskowa, sygn. 1, 3, 30.
Zesp. 8, Powstania Śląskie, sygn. 11, 12, 13.
Zesp. 53, Archiwum Profesora Wacława Jędrzejewicza 1939-1995, sygn. 42.

Archiwum Muzeum Polskiego w Ameryce (Chicago)

- Zesp. 209, Kolekcja dotycząca Ignacego Paderewskiego, sygn. 1-7.

Archiwum Polskiego Instytutu Naukowego w Ameryce (Nowym Jork)

- Zesp. 2, Burke Karol – kolekcja fotografii, sygn. 6, 61, 62.

Archiwum Centralnego Archiwum Polonii w Orchard Lake

- Zesp. 9, Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej – Placówka nr 7 im. miasta Lwów, sygn. 4, 55-56, 57-61, 62-66.

Archiwum Polskiego Centrum Muzyki w Los Angeles

- Zesp. 2, Paderewski Archive – Paso Robles Collection – b. sygn., telegram I.J. Paderewskiego z listopada 1917 r. w sprawie werbunku do Armii Polskiej we Francji.

Registratura Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Departament Archiwistyki

- R. GÓRSKI, *Sprawozdanie z podróży służbowej do Polish Music Center 1 czerwca – 30 lipca 2016 r.*
R. GÓRSKI, *Sprawozdanie z podróży służbowej do Polish Music Center 5 lipca – 13 sierpnia 2017 r.*
M. PŁUCIENNIK, *Sprawozdanie z pobytu w Polish Music Center w Los Angeles w dniach 24 maja – 30 czerwca 2014 r.*

OPRACOWANIA

AKSAMITEK S., *General Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989.

BERNARD L., *Ignacy Jan Paderewski. A register of his papers in the Hoover Institution Archives*, Stanford 1995.

Błękitna Armia i jej dowódca general Józef Haller w zbiorach Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, red. J. Tarczyński, J.S. Tym, Warszawa 2017.

BROŹEK A., *Polonia amerykańska 1854-1939*, Warszawa 1977.

CISAK G., *Hallerczycy. Walka – Niepodległość – Pamięć*, Chicago 2011.

CISEK J., *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego*, t. I-III, Wrocław 1994.

Czyn zbrojny wychodźstwa polskiego w Ameryce. Zbiór dokumentów i materiałów historycznych, New York–Chicago 1957, Warszawa 2003.

DĄBROWSKI A., *Kancelaria Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie w latach 1918-1939*, Warszawa 2015.

- DRĄG-KORGA I, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce. W 70. rocznicę powstania*, „Przegląd Polsko-Polonijny”, 2013, nr 5-6.
- Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984.
- GAŚSIOROWSKI W., *Historia Armii Polskiej we Francji*, Cleveland 1923.
- HALLER J., *Pamiętniki. Z wyborem dokumentów i zdjęć*, Londyn 1964.
- HRYCAK J., *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.
- Ignacy Jan Paderewski*, opr. W. Janowski, J. Louchin, Warszawa 2002.
- Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce*, oprac. P. Pietrzyk, Warszawa 2011.
- Informator o zasobie archiwalnym Muzeum Polskiego w Ameryce*, oprac. E. Targońska, Warszawa 2016.
- Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*, oprac. J. Cisek, Warszawa 1997.
- Inwentarz akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat [1915-1917] 1918-1939*, opr. E. Kołodziej, Warszawa 2000.
- JĘDRZEJEWICZ W., *Polonia amerykańska w polityce polskiej. Historia Komitetu Narodowego Amerykanów polskiego pochodzenia*, New York 1954.
- Józef Piłsudski i Symon Petlura. Umowa polsko-ukraińska*, w: *Ukraina – Polska. Kultura, wartości, zmagania duchowe*, red. R. Skeczkowski [i in.], Koszalin 1999, s. 37-44.
- KACZMARSKI K., MUSZYŃSKI W.J., SIERCHUŁA R., *General Józef Haller 1873-1960*, Warszawa 2017.
- KOŁODZIEJ E., *Zarys dziejów Archiwum Akt Nowych w latach 1919-2008*, Warszawa 2008.
- KROCHMAL A., *Polskie instytucje zagranicą. Przewodnik po zbiorach archiwalnych*, Warszawa 2004.
- LACHOWICZ T., *Dla Ojczyzny ratowania... Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Ameryce i inne*, Cleveland 2007.
- Muzeum Polskie w Ameryce. Dzieje i zbiory. Przewodnik*, pod red. G. Rusczyk, Warszawa 2003.
- O Niepodległą i Granice. Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921-1926*, opr. i wybór M. Jabłonowski, W. Janowski, Warszawa–Pułtusk 2004.
- O Niepodległą i Granice. Raporty i informacje Biura Propagandy Zagranicznej Prezydium Rady Ministrów 1920-1921*, opr. i wybór M. Jabłonowski, W. Janowski, A. Kosecki, Warszawa–Pułtusk 2002.
- ORŁOWSKI M., *General Józef Haller 1873-1960*, Kraków 2007.
- PELCZARSKI T., *Instytut Badania Najnowszej Historii Polski, Zarys działalności (1923–1936)*, „Niepodległość”, 20(1939).
- PIBER A., *Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego*, „Archeion”, 39(1963), s. 63-85.
- PISULIŃSKI J., *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923*, wyd. 2, Toruń 2013.
- PLYGAWKO D., *Polonia Devastata. Polonia i Amerykanie z pomocą dla Polski (1914-1918)*, Poznań 2003.
- Polska diaspora*, red. A. Walaszek, Kraków 2001.
- Polski Instytut Naukowy w Ameryce. Przewodnik po zbiorach archiwalnych*, oprac. S. Flis, Warszawa 2004.
- RADZIK T., *Polonia amerykańska wobec Polski 1918-1939*, Lublin 1990.
- REZLER M., *Polska niepodległość 1918*, Poznań 2018.
- SIEKIERSKI M., *Helena Paderewska: Memoirs 1910-1920*, Stanford 2015.
- SIEROCIŃSKI J., *Armja Polska we Francji. Dzieje wojsk generała Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929.
- SIERPOWSKI S., MATELSKI D., *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, Poznań 1988.
- SKIBIŃSKI P., *Polska 1918*, Warszawa 2018.
- STĘPIEŃ S., *Symon Petlura – Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych*, „Wojsko i Wychowanie”, 1998, nr 6, s. 64-73.

- STĘPIEŃ S., *Symon Petlura – zwierzchnik Państwa i Ataman Główny ukraińskich sił zbrojnych*, „Biuletyn Informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego”, 1996, nr 2, s. 160-162.
- STĘPIEŃ S., *Symon Petlura – życie i działalność*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 1996, t. 3, s. 28-60.
- STĘPNIAK W., *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997.
- STOBIECKI R., *Wacław Jędrzejewicz (1893–1993). Historyk epoki Józefa Piłsudskiego*, w: *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014, s. 127-160.
- Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, red. A. Stebelski, t. I-III, Warszawa 1955-1957.
- TRAWIŃSKI W.H., *Odyseja Polskiej Błękitnej Armii*, Wrocław 1989.
- W kręgu Józefa Hallera*, Warszawa 2010.
- WIERZCHOŚ D., *General Piotr Wrangel. Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*, Kraków 2000.
- Zespoły akt do dziejów powstań śląskich i plebiscytu na Górnym Śląsku z lat 1918-1950 w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach*, do druku przygotowali E. Długajczyk, P. Greiner, S. Krupa, Katowice 2011.
- ŻEBROWSKI M., *Paderewski in California*, Los Angeles 2009.

SOURCES FOR RESTORATION OF THE POLISH STATE IN POLISH DIASPORA ARCHIVES IN THE USA

Abstract. The article discusses the role of Polish and Polish diaspora organizations in the USA, and the role of their archives, libraries, and museum deposits in the study of the first years of the independent Polish state. The most important ones, created in the USA in the 19th and the 20th century by Polish immigrants, are the Józef Piłsudski Institute of America (located in New York), the Polish Institute of Arts and Sciences of America (located in New York), the Polish Army Veterans' Association in America (located in New York), the Polish Museum of America (located in Chicago), the Polish Archive in the Polish Catholic Mission in Orchard Lake near Detroit, and the Polish Music Center in Los Angeles. The key role in the study of the restoration of the Polish state in 1918-1923 plays the Józef Piłsudski Institute of America, established on 4 July 1943 as a descendant of the Institute for Research into the Modern Polish History functioning in Warsaw between 1923 and 1939. The institute holds the so-called Belvedere Archives, saved in 1939 from Warsaw and taken from Europe to New York. It contains the documents of the Adjutancy Commander in Chief from the years 1918-1922, illustrating the struggle for the borders of the restored Polish state; documents of the Ukrainian Military Mission, showing Polish-Ukrainian cooperation in the face of the threat from Bolshevik Russia; documents from three Silesian uprisings, and archives of well-known supporters of Piłsudski, e.g. General Julian Stachiewicz and Marshal Rydz-Śmigły. Other additional sources from the years 1918-1923 are stored by Polish diaspora institutions, including priceless and understudied documents concerning the prominent composer, diplomat, and politician Ignacy Jan Paderewski, as well as unique materials concerning Polish volunteers from the USA fighting along with General Józef Haller's so-called Blue Army.

Keywords: Belvedere Archives; Józef Piłsudski; The Józef Piłsudski Institute of America; 1918; Ignacy Jan Paderewski; Blue Army; Józef Haller; Ukrainian Military Mission.

Translated by Hubert Kowalewski